

УДК: 58.082.13("17"/."18"): 676.026.74: 003.51

Датування зразків історичних гербарних колекцій XVIII–XIX ст. за маркувальними знаками паперу
Н.М.Шиян

*Інститут ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України (Київ, Україна)
herbarium_kw@ukr.net*

В роботі представлені результати дослідження паперу історичних гербарних колекцій XVIII–XIX ст. Національного гербарію України (KW). На прикладі колекції Ж.Е.Жілібера (XVIII ст.) показано ефективність застосування методу датування зразків за водяними знаками паперу (філіграням). В результаті достовірно доведено, що «Zielnik. Klassa V» та «Zielnik. Klassa VI–XI» не належать до зборів Ж.Е.Жілібера. На основі вивчення архівних джерел зроблено припущення про те, що цей гербарій початку XIX ст. належав одному з ботаніків Віленського університету і разом з іншими матеріалами потрапив до Києва у 1841 р. по ліквідації (1832) навчального закладу.

Ключові слова: *гербарій, водяні знаки, філіграні, папір.*

Датирование образцов исторических гербарных коллекций XVIII–XIX вв. по маркировочным знакам бумаги
Н.Н.Шиян

В работе представлены результаты исследования бумаги исторических гербарных коллекций XVIII–XIX вв. Национального гербария Украины (KW). На примере гербария Ж.Э.Жилибера (XVIII в.) показана эффективность использования метода датировки образцов по водяным знакам бумаги (филиграням). В результате достоверно доказано, что «Zielnik. Klassa V» и «Zielnik. Klassa VI–XI» не принадлежат к сборам Ж.Э.Жилибера. На основании изучения архивных источников сделано предположение, что этот гербарий начала XIX в. принадлежал одному из ботаников Виленского университета и вместе с другими материалами был перевезен в Киев в 1841 г. после ликвидации (1832) учебного заведения.

Ключевые слова: *гербарий, водяные знаки, филигрانی, бумага.*

The dating of specimens of the historical herbarium collections of XVIII–XIX cent. with using watermarks of paper
N.M.Shiyan

Results of investigation of paper of the historical herbarium collections of XVIII–XIX cent. in the National Herbarium of Ukraine (KW) have been presented. The effectiveness of using the method of dating by watermarks of paper (filigrees) for herbarium specimens has been shown for the Collection of J.E.Gilbert (XVIII cent.) for example. As a result, it has been established that «Zielnik. Klassa V» and «Zielnik. Klassa VI–XI» do not belong to J.E.Gilbert's materials. Based on the study of archival sources it has been suggested that this herbarium of XIX century belonged to the Vilna University botanist, and along with other materials was transferred to Kiev in 1841 after the liquidation (1832) of the school.

Key words: *herbarium, watermark, filigrees, paper.*

Вступ

Історичні гербарні зібрання XVIII–XIX ст. займають особливе місце у науковій спадщині людства. Вони містять типові зразки новоописаних таксонів, репрезентують флори різних куточків планети, є документальними матеріалами до вивчення біографій колекторів, що їх створили, та демонструють норми і стандарти гербарної справи у відповідності до вимог ботанічної науки певного відрізка часу в минулому (Гербарії України, 2011; Шиян, 2014). Частина цих гербаріїв активно використовується в дослідженнях, але інша залишається поза увагою спеціалістів, у першу чергу через недостатню інформативність супровідних текстів, де часто відсутні відомості про місце та дату збору зразка. Залучення таких матеріалів до обігу наукової інформації є одним із завдань гербарної справи, як допоміжної ботанічної дисципліни.

Досліджуючи історичні гербарії XVII–XIX ст. у вітчизняних та закордонних колекціях, ми звернули увагу на папір, який використовувався для монтування та загортання зібраних рослин. Виявилось, що у тих випадках, коли гербарне зібрання не підлягало більш пізньому переоформленню із застосуванням сучасних матеріалів, наявний в ньому папір був ручного або машинного лиття і часто містив різного роду водяні знаки (філіграні) та штемпелі. Звернувшись до практики історичної науки, де в останнє століття широко використовується філігранологія, як один з надійних інструментів датування старовинних рукописів, ми зробили спробу адаптувати її методики для вирішення питання встановлення хронологічних меж збору гербарних матеріалів.

Фонди Національного гербарію України (KW) – Гербарію Інституту ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України, які на сьогодні нараховують близько 2 041 000 одиниць зберігання, на чверть складаються зі зразків, вік яких перевищує сто років. Це не лише окремі екземпляри рослин, а й меморіальні колекції видатних ботаніків та природознавців. Найдавнішою серед них є гербарій XVIII ст. французького медика і ботаніка Ж.Е.Жілібера (Jean Emmanuel Gilibert, 1741–1814) (Шиян и др., 2013; Skridaila et al., 2015). Свою колекцію він створив упродовж 1760–1783 рр. До неї увійшли переважно зразки видів європейської флори, але поодинокими екземплярами тут представлені флори Сибіру, Азії, Африки та Французької Гвіани. Згідно перепису гербарію Ж.Е.Жілібера за 1833 р., зробленого проф. С.Юндзілом на момент, коли ця колекція ще знаходилася у Вільно, до його складу входили 31 коробка «Herbarium Linneanum» з рослинами, розкладеними за системою К.Ліннея, 17 папок «Herbarium Turnefortianum» із обмінними та дарованими зразками, 6 папок «Herbarium Hortense» зі студентським гербарієм, який потребував перевизначення (ЛДІА: ф.567, оп.2, сп.3636, с.43). По ліквідації Віленського університету у 1841 р. матеріали Ж.Е.Жілібера разом з іншими гербаріями та частиною майна цього навчального закладу були передані до Києва. Колекції рослин потрапили до Ботанічного кабінету Університету Св.Володимира. Досліджуючи гербарій Ж.Е.Жілібера у 1893 р., проф. Й.К.Пачоський писав про те, що він складається з трьох частин: «Herbarium Linneanum», «Herbarium Grodnense» і «Hortus Grodnensis» (Paczoski, 1893). Після невдалої спроби окупантів вивезти колекцію до Німеччини в роки Другої світової війни, її було повернуто у 1943 р. і передано до фондів Гербарію Інституту ботаніки, де вона знаходиться й до тепер. Згідно проведеної нещодавно каталогізації матеріалів, які традиційно відносились до гербарію Ж.Е.Жілібера, встановлено, що ця збірка нараховує 7401 зразок рослин, розміщених на 7141 гербарному листі і розподілених між трьома самостійними частинами: «Herbarium Linneanum», «Herbarium Grodnense» та «Zielnik Klassa V. Pentandria» (Шиян и др., 2013). За датуванням етикеток «Herbarium Linneanum» – це найдавніша частина колекції, яка складається з 4755 видів переважно природної флори Західної та Центральної Європи, а також з рослин низки ботанічних садів. Ймовірно, що теперішня збірка «Herbarium Grodnense» зі 2360 зразками включає і колишню «Hortus Grodnensis». Виявлена серед досліджуваних матеріалів папка «Zielnik Klassa V. Pentandria», про яку не було нічого відомо до цього часу, вірогідно використовувалася для навчання студентів, тому її виготовлено у вигляді книжки. Хоча «Zielnik», який не містив жодної дати збору зразків, дуже відрізнявся за стилем оформлення від усієї колекції Ж.Е.Жілібера, був включений до неї.

Нещодавно у фондах KW нами виявлено ще одну книжку-травник, яка виявилася продовженням попередньої збірки зразків «Zielnik Klassa V. Pentandria» і включала гербаризовані рослини, розміщені за системою К. Ліннея від «Klassa VI. Hexandria» до «Klassa XI. Dodecandria». Папір цього зібрання містив низку маркувальних знаків і штемпелів, які спонукали нас повернутися до питання авторства матеріалів у зібранні «Zielnik».

Об'єкт та методи дослідження

За об'єкт досліджень обрано матеріали XVIII–XIX ст., що увійшли до колекції Ж.Е.Жілібера, та віднайдені у 2014 р. «Zielnik Klassa VI–XI», подібний до однієї з частин вище зазначеного гербарію.

Під час вивчення паперу історичних гербаріїв використовувалися рекомендації і прийоми, що застосовуються в палеографії для виявлення, фіксації та ідентифікації філіграней (Лихачев, 1899; Клепиков, 1959; Мацюк, 1974; Богданов, 1998; Есіпова, 2003; Рогулин и др., 2006). На початку зверталася увага на загальні візуальні характеристики паперу: колір, товщину, прозорість, фактуру, наявність чи відсутність водяних та інших маркувальних знаків. Фіксація філіграней проводилась методом прорисовки, коли на частину паперу з водяним знаком накладалася калька і на просвіт простим олівцем повторювався контур малюнка. Потому отримане зображення обводилось тушшю. У разі випуклого чи вдавленого штемпеля поверх нього накладалась калька і виконувалось густе

штрихування простим олівцем. Отриманий в результаті білий контур штемпеля наводився тушшю, а після її висихання сліди олівця витиралися гумкою. У тих випадках, коли рослина була міцно монтована на папері і не було можливості перемонтування без пошкодження зразка або самого паперу, здійснювалось фотографування на просвіт (рис. 1). Отримані зображення сортувались на дві групи: «філіграні» та «штемпелі», а далі за тематикою малюнку (герб, хрест, тварина, рослина, букви, цифри та ін.). Для ідентифікації маркувальних знаків та встановлення хронологічних меж їх використання проведено порівняння отриманих малюнків за альбомами філіграней (Лихачев, 1899, Ч. I–II; Клепиков, 1959; Мацюк, 1974) та доступними через Інтернет базами даних таких зображень (н-д, National Library of the Netherlands: Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries <http://watermark.kb.nl/default/search/advanced/>; The Tomas L. Gravell Watermark Archive, <http://www.gravell.org/>; British Association of Paper Historians, <http://baph.org.uk/watermarks.html>; та ін.).

a)

b)

Рис. 1. Фрагменти композиції водяних знаків на папері 1837 р. виробництва (папірня А.Гончарова), які проглядаються на просвіт: а) філігрань, б) контрамарка

Результати та обговорення

Папір, який використано для оформлення гербарію Ж.Е.Жілібера, є автентичним і лише невелика його частина, через враження грибокком, замокання та грубі фізичні пошкодження була замінена. Наприклад, нами виявлено, що за час опікування колекцією проф. С.Юндзілом підкладки у екземплярів з родини Proteaceae замінені на цупкий папір синьо-зеленого кольору. Для кращого збереження об'ємних частин цих рослин гербарні листи перекладені спеціально зробленими за розміром аркуша валиками із сторінок друкованих видань (можливо сторінки з друкарським браком). Так, наприклад, використано листи з «Praelectiones in Universitate Littereum Caesarea Vilmensi...» з розгорнутою інформацією про викладачів Віленського університету та сторінки із праці С.Юндзіла «Płazy i guby», виданої у Вільно у 1807 р. у «Zoologia. Krótka zebrana».

Переважна більшість аркушів автентичного паперу, які слугують підкладками рослинним зразкам колекції Ж.Е.Жілібера, білого або брудно-білого кольору сорту «верже». На ньому добре видно на просвіт сітку з частих горизонтальних смужок «вержерів» (по 5–8 на 1 см) та більш потовщених, розміщених на відстані 2–2,5 см одна від одної вертикальних смужок «понтюзо». Рельєфний слід від сітки помітніший лише з одного боку паперового листа, розмір якого, як правило, становить 550×320 мм. В «Herbarium Linneanum» є біля 20 гербарних зразків (наприклад, KW 000066962, KW 000066982), ймовірно подарованих Ж.Е.Жіліберу іншим колектором, рослини на яких монтовані на більш цупкому, не прозорому на просвіт папері типу «ватман».

Папір у «Herbarium Linneanum» та «Herbarium Grodnense» колекції Ж.Е.Жілібера майже не містить маркувальних знаків. Лише на 12 листах (наприклад, KW 000086506, KW 000086518, KW 000086590) по центру є великі літерні філіграні «C&I Honig». Згідно палеографічним даним (Клепиков, 1959; Мацюк, 1974), це папір голландського ручного лиття, який з'явився в продажу у 40–60-х роках XVIII ст. На картонних кришках декількох папок «Herbarium Linneanum» виявлені крупні (150×170 мм) штемпелі червоного кольору, які не вдалося ідентифікувати за жодним з відомих альбомів і баз даних. В центрі штемпеля зображено сонце з людським обличчям, яке по колу оточує напис «COURONNESS AUSOLFII», в рамці під ним серед рослинного орнаменту міститься напис «Par Jordan & Fouquet ~A Amsterdam~». Порівняння палеографічних та інших історичних відомостей про час створення колекції Ж.Е.Жілібера не виявило жодних протиріч, тож матеріали «Herbarium Linneanum» та «Herbarium Grodnense» належать Ж.Е.Жіліберу.

У колекціях зразків «Zielnik Klasa V. Pentandria» та «Zielnik Klasa VI Hexandria – XI Dodecandria» використано папір як сорту «верже» з характерною сіткою, так і сортів машинного відливу без сітки. Обидва типи паперу рясніють філігранями і штемпелями. На низці листів є так звана «біла дата» – дата відливу партії паперу. Встановлено, що в обох папках «Zielnik» розмір використаного листа становить 365×475 мм. Судячи з виявлених філіграней, переважна більшість використаного тут паперу – російського виробництва. Це продукція Мединської папірні А.Гончарова (батька Н.М.Гончарової – дружини А.С.Пушкіна) 1835 та 1837 років виробництва (№3571, Лихачев, 1899, Ч.III; К №381, Клепиков, 1959). Зразок паперу 1835 р. з титулу «Zielnik Klasa V. Pentandria» містить по центру лівої частини листа філігрань «АГ», а в центрі правої частини є контрамарка у вигляді герба з вензелем у центрі й короною над ним. Тут же зверху по центру розгорнутого аркушу проглядається дата «1835». Зразки паперу 1837 р. виробництва (рис. 1), на яких монтовані екземпляри рослин KW 001001898, KW 001001900, KW 001001901, KW 001002045, мають філігрань у вигляді герба Гончарових з нашоломником, з спадаючими вниз по обидва боки герба гілками і приточеним знизу хрестом. Контрамарка на цьому листі у вигляді лева, що сперся на сферу з монограмою «АГ» в центрі. По центру аркуша зверху є дата «1837». У верхньому лівому кутку паперу 1837 року виробництва, складеного навпіл (формат in folio), на якому міститься зразок KW 001001909, окрім вище вказаних маркувальних знаків, є овальний штемпель, в середині якого зображена велика буква «Г» з короною.

Не встановленим на сьогодні є виробник паперу машинного лиття з філігранню «1838» в центрі листа (KW 001001931, KW 001001935) та з філігранню «БЛ и К» і відповідною контрамаркою «1840» (KW 001001938).

Виявлено низку цілих і половинок листів паперу, які містять філігрань «TROSZCZA». Дослідник С.А.Клепиков (1959) не встановив походження цього паперу, а датою застосування штемпеля цього ж таки виробника, де по овалу йде напис «TROSZCZA J.C.», а в середині зображено мамонта, і який ми виявили на листах в «Zielnik Klasa VI Hexandria – XI Dodecandria», зазначив 1848 р. В колекції зразків «Zielnik» нами знайдено цілі, не пошкоджені листи паперу такого виробництва. В центрі лівої частини такого листа є філігрань «J.C. TROSZCZA 1832 5» (KW 001002027) або «TROSZCZA 1832» (KW 001002039), а справа знаходиться контрамарка, подібна до герба «Seven Provinces» (в овалі лев у короні, що піднявся на задніх лапах з мечем, а над овалом імператорська корона (Клепиков, 1959)), а під ним монограма «ФТПБ». Виявлено декілька половинок листів такого паперу з філігранню «J.C. TROSZCZA 1832 1» (KW 001001914, KW 001001918, KW 001001919). Вірогідно, що цифри «5» та «1» після дати виготовлення вказують на сорт паперу. Отримані дані свідчать, що папір з маркувальним знаком «TROSZCZA» з датою застосування «1832» з'явився у користуванні на 16 років раніше, ніж йдеться у роботі С.А.Клепикова (1959). Тож завдяки палеографічним даним встановлено, що «Zielnik» було створено впродовж 1835–1840 років. Він не може бути віднесений до матеріалів з колекції Ж.Е.Жілібера, оскільки формування останньої завершено ще в 1783 р. Ймовірно, що ці гербарії належали одному з віленських ботаніків, які працювали в університеті на початку XIX ст. і які згідно акту прийому-передачі матеріальних цінностей учбового закладу (ЛДІА, ф.567, оп.2, сп.4954, с.15–16; ЛДІА, ф.567, оп.2, сп.3024, с.382) потрапили до Києва у 1841 р. разом з колекцією Ж.Е.Жілібера.

Висновки

Застосований вперше в практиці гербарної справи метод філігранології продемонстрував свою ефективність на прикладі матеріалів XVIII–XIX ст. з колекцій Національного гербарію України.

Завдяки ньому було достовірно доведено, що власне до гербарію Ж.Е.Жілібера належать лише дві збірки «Herbarium Linneanum» та «Herbarium Grodnense», створення яких завершено у 1783 році.

У той же час гербарій «Zielnik Klasy V Pentandria», який вважався зборами Ж.Е.Жілібера, не належить до таких. Разом з матеріалами «Zielnik Klasy VI Hexandria – XI Dodecandria» він становить дві частини неповного зібрання невідомого колектора, який створив його впродовж 1835–1840 років. Спираючись на архівні дані ЛДІА, ми вважаємо, що «Zielnik» є гербарієм одного з викладачів Віленського університету, матеріали якого разом з зразками Ж.Е.Жілібера потрапили до Києва. Для встановлення особистості колектора необхідні подальші детальні дослідження архівів і гербаріїв Києва та Вільнюса.

Зважаючи на досвід роботи з історичними гербарними матеріалами, маємо наголосити, що автентичний папір колекцій може бути ключем для з'ясування питань датування, авторства та походження зразків. Тож, при роботі з гербаріями, створеними до середини XIX ст., потрібно уважно вивчати не лише сам зразок, а й супутні матеріали колекції. В разі необхідності заміни створювати альбоми паперу при колекції або при Гербарії з метою збереження свідцтва формування колекцій в історичному аспекті.

Список літератури

- Богданов А.П. Основы филиграноведения. Теория. Методика. Практика. – М., 1998. – 326с. /Bogdanov A.P. Osnovy filigranovedeniya. Teoriya. Metodika. Praktika. – M., 1998. – 326s./
- Гербарії України. Index Herbariorum Ukrainicum / Редактор-укр. к.б.н. Н.М.Шиян. – Київ: Альтерпрес, 2011. – 442с. /Gerbariyi Ukrayiny. Index Herbariorum Ukrainicum / Red.-ukr. k.b.n. N.M.Shiyan. – Kyiv: Al'terpres, 2011. – 442s./
- Есипова В.А. Бумага как исторический источник (по материалам Западной Сибири XVII–XVIII вв.). – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2003. – С. 244–278. /Yesipova V.A. Bumaga kak istoricheskiy istochnik (po materialam Zapadnoy Sibiri XVII–XVIII vv.). – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 2003. – S. 244–278./
- Клепиков С.А. Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. – М.: Изд-во всесоюзной книжной палаты, 1959. – 304с. /Klepikov S.A. Filigrani i shtempeli na bumage russkogo i inostrannogo proizvodstva XVII–XX vv. – M.: Izd-vo vsesoyuznoy knizhnoy palaty, 1959. – 304s./
- Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.). – К.: Наукова думка, 1974. – 295с. /Matsyuk O.Ya. Papir ta filigrani na ukrayins'kikh zemlyakh (XVI – poch. XX st.). – K.: Naukova dumka, 1974. – 295s./
- Литовський державний історичний архів (ЛДІА), ф.567, оп.2, сп.3024, с.382. – сп.3636, с.43. – сп.4954, с. 15–16. /Lytovskiy derzhavnyy istorychnyy arkhiv (LDIA), f.567, op.2, sp.3024, s.382. – sp.3636, s.43. – sp.4954, s. 15–16./
- Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Ч.I: Исследование и описание филиграней. – СПб., 1899. – 512с. – Ч. II: Предметный и хронологический указатель. – СПб., 1899. – 254с. – Ч.III: Альбом снимков. – СПб., 1899. – 296с. /Likhachev N.P. Paleograficheskoye znacheniyе bumazhnykh vodyanykh znakov. Ch.I: Issledovaniye i opisaniye filigraney. – SPb., 1899. – 512s. – Ch. II: Predmetnyy i khronologicheskiy ukazatel'. – SPb., 1899. – 254s. – Ch.III: Al'bom snimkov. – SPb., 1899. – 296s./
- Рогулин Н.Г., Назаренко К.Б., Сиренов А.В. Специальные курсы по источниковедению истории России / Отв. ред. С.Г.Кашченко. – М., СПб.: Альянс-Архео, 2006. – С. 3–57. /Rogulin N.G., Nazarenko K.B., Sirenov A.V. Spetsial'nyye kursy po istochnikovedeniyu istorii Rossii / Otv. red. S.G.Kashchenko. – M., SPb.: Al'yans-Arkheo, 2006. – S. 3–57./
- Шиян Н.М. Історичні гербарні колекції України та їх дослідження // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія біологія. – 2014. – Вип.65. – С. 90–96. /Shiyan N.M. Istorychni gerbarni kolektsiyi Ukrayiny ta ikh doslidzhennya // Visnyk L'viv'skogo natsional'nogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriya biologiya. – 2014. – Vyp. 65. – S. 90–96./
- Шиян Н.М., Завьялова Л.В., Оптасюк О.М. Гербарий Жана Эммануэла Жилибера. – К.: Альтерпрес, 2013. – 492с. /Shiyan N.M., Zav'yalova L.V., Optasyuk O.M. Gerbariy Zhana Emmanuela Zhilibera. – K.: Al'terpres, 2013. – 492s./
- Рачоски J. Zielnik Giliberta // Wszechświat. – 1893. – 12 (51). – S. 811–812.
- Skridaila A., Žilinskaitė S., Shiyan N. Jean Emmanuel Gilibert and Vilnius University Botanical Garden: results of current studies of archive material from Vilnius Archives, Göttingen University and National Herbarium of Ukraine (KW) // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 2015. – R.60, nr 1. – S. 95–116.

Представлено: І.А.Коротченко / Presented by: I.A.Korotchenko

Рецензент: Т.В.Догадіна / Reviewer: T.V.Dogadina

Подано до редакції / Received: 17.06.2015